

**ΤΟ “ΝΑ ΓΙΝΕΣΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΤΡΙΑ”
ΩΣ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΤΕΛΕΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ**

Συνθέτοντας το αρχείο μιας φεμινιστικής Μεταπολίτευσης

Η θεώρηση της Μεταπολίτευσης υπό το κριτικό πρίσμα του φεμινισμού δίνει το έναυσμα να ξανασκεφτούμε τη σχέση του φεμινισμού με τη δημοκρατία, το πολιτικό και την πολιτική της ελευθερίας.¹ Η ελευθερία, στο πλαίσιο αυτό, βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με την ισότητα: δεν σημαίνει και δεν προϋποθέτει τη φιλελεύθερη κυριαρχία (με όλες τις πατριαρχικές, ατομιστικές και αυταρχικές συνδηλώσεις) και ασκείται μέσα στις –και μέσα από τις– σχέσεις εξουσίας. Η Σιμόν ντε Μπωβουάρ, στο εμβληματικό έργο αναφοράς του φεμινιστικού κινήματος *Το δεύτερο φύλο* (1949), οραματίστηκε την ελευθερία ως πολιτική και ποιητική της εξέγερσης ή στάσης (*révolte*): η δύναμη της ελευθερίας αφορά την αυτοπραγμάτωση που συντελείται ως απειθαρχία στις φαλλοκεντρικές νόρμες, και ταυτόχρονα την υπερβατική ή εκ-στατική κίνηση πέρα από τον εαυτό του κατεστημένου “γυναικείου ιδεώδους”. Με αυτή την έννοια, το να *γίνεσαι γυναίκα* επενδύεται με τη δυναμική της κριτικής αποδιάρθρωσης της έμφυλης κανονικότητας, δηλαδή διανοίγεται στην πολιτική δυνατότητα του να *ξε-γίνεσαι γυναίκα*.

Η σύγχρονη καπιταλιστική εννοιολόγηση της ελευθερίας με όρους οικονομικής ελευθερίας (η ελευθερία ως ατομικό προνόμιο των λίγων) στο φόντο μιας αντιδημοκρατικής *μετα-πολιτικής* της παγκοσμιοποιημένης αγοράς θέτει

* Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

1. Linda Zerilli, *Feminism and the Abyss of Freedom* (Σικάγο, University of Chicago Press, 2005).

τη φεμινιστική θεωρία και πράξη μπροστά σε ακόμη πιο σύνθετες προκλήσεις. Πώς μπορούμε, λοιπόν, να στοχαστούμε για/με την έννοια της ελευθερίας στο πλαίσιο αυτών των σύνθετων ιστορικών συνθηκών, υπό το πρίσμα της φεμινιστικής κριτικής στον φιλελευθερισμό και της αποδόμησης της ενιαίας κατηγορίας *γυναίκες* ως του υποκειμένου του φεμινισμού; Η κριτική συζήτηση γύρω από το “υποκείμενο του φεμινισμού” δεν είναι απλώς μια επιστημολογική τροπή ή ιδιοτροπία (που αποδίδεται, συχνά εμπαιθώς, στον “μηδενισμό” και τον “σχετικισμό” της μεταδομιστικής θεωρίας), αλλά αφορά μια ευρύτερη πολιτική ιστορικότητα, διάστικτη από συγκρούσεις και διαφορές γύρω από το νόημα της (έμφυλης) καταπίεσης, της ισότητας και της απελευθέρωσης, καθώς και γύρω από το ερώτημα «στο όνομα τίνος διεξάγονται οι φεμινιστικοί αγώνες». Με αυτή την έννοια, η κριτική στη φιλελεύθερη πολιτική της ταυτότητας και η αποδόμηση του συλλογικού υποκειμένου *γυναίκες* δεν συνιστούν το τέλος του φεμινισμού. Αντίθετα, σηματοδοτούν νέες δυνατότητες για μια ανήσυχη φεμινιστική θεωρία και πράξη, που επιμένει στη ριζοσπαστική επιτελεστικότητα της δημοκρατικής πολιτικής και της ίσης ελευθερίας, ενώ ταυτόχρονα αμφισβητεί τους όρους της πολιτικής που καθορίζεται από την επιστημολογική και πολιτική προτεραιότητα του κυρίαρχου και κυριαρχικού (ανδρικού, λευκού, αστικού, ετεροσεξουαλικού, αρτιμελούς) υποκειμένου.

Πώς όμως επεξεργαζόμαστε στρατηγικές της ισότητας και της ελευθερίας σε ένα διεθνές πλαίσιο όπου ο αντιφεμινισμός φαίνεται να κερδίζει συνεχώς έδαφος; Στη σύγχρονη ελληνική συγκυρία, στο πλαίσιο ενός λόγου της “αντι-Μεταπολίτευσης”,² που είναι ένα από τα ιδεολογικά οχήματα της ακροδεξιάς και συνάδει με την επέλαση του μετα-πολιτικού νεοσυντηρητισμού στον ευρω-αμερικανικό κόσμο, ο φεμινισμός μετατρέπεται, ξανά, σε ασύμμετρη απειλή – μια ακόμη “παθογένεια της μεταπολίτευσης”. Αντί όμως να βάλουμε στη θέση της αντι-Μεταπολίτευσης μια αμυντική νοσταλγική υπεράσπιση της Μεταπολίτευσης, είναι απαραίτητη η χαρτογράφηση των ποικίλων αμφισημιών που διαπερνούν αυτό το πολυδιάστατο πεδίο ιστορικής και πολιτειακής αλλαγής. Αν μεταπολίτευση σημαίνει την αποκατάσταση της τυπικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η δημοκρατία της Μεταπολίτευσης παρέμεινε ευάλωτη στην *απο-δημοκρατικοποίηση*, δηλαδή στην υπαγωγή της δημοκρατικής πολιτικής σε πολιτικά αυτονομημένους φορείς οικονομικών/εταιρικών συμφερόντων

2. Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, «Αντι-μεταπολίτευση», *Η Αυγή της Κυριακής* («Ενθέματα»), 18 Νοεμβρίου 2012.

που υπονομεύουν τις πολιτικές ισότητας.³ Και αν σηματοδότησε την οικοδόμηση κοινωνικού κράτους και κράτους δικαίου, αυτή συντελέστηκε ταυτόχρονα με την καπιταλιστική συσσώρευση και τη βιοπολιτική εμπέδωση των κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς και τη σφυρηλάτηση ενός συναινετικού λόγου των “νοικοκυραίων” με τα υλικά της εθνικής αρρενωπότητας και της “ελληνικής οικογένειας”.⁴

Αν Μεταπολίτευση σημαίνει τη θεσμική εκπλήρωση κάποιων φεμινιστικών διεκδικήσεων (όπως εκείνες που αφορούν την καθιέρωση της ισότητας των φύλων με το Σύνταγμα του 1975, την αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, την κατάργηση του θεσμού της προίκας και της έννοιας του αρχηγού της οικογένειας, τη θέσπιση του νομοθετικού πλαισίου για τους βιασμούς, την υπό προϋποθέσεις αποποινικοποίηση της έκτρωσης και την κατοχύρωση των αναπαραγωγικών δικαιωμάτων κατά τη δεκαετία του 1980), αυτές οι σημαντικότερες θεσμικές τομές και κατακτήσεις δεν απέτρεψαν (δεν θα μπορούσαν, άλλωστε) την απάμβλυνση της κριτικής αιχμής του φεμινισμού και την τάση υπαγωγής του σε ένα πλαίσιο εργαλειακού θεσμικού “εκσυγχρονισμού από τα πάνω”.⁵ Την ίδια στιγμή, ωστόσο, που διεκδικούσε και υπερασπιζόταν κάθε

3. Βλ. Wendy Brown, *Η καταστροφή του δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου (Αθήνα, Πατάκης, 2017 [1η έκδ.: Νέα Υόρκη, Zone Books-The MIT Press, 2015]). Βλ. επίσης, Κόλιν Κράουτς, *Μεταδημοκρατία*, εισαγωγή-μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής (Αθήνα, Εκκρεμές, 2006 [1η έκδ.: Κέμπριτζ, Polity Press, 2004]).

4. Ας θυμηθούμε την έξαρση του λόγου για το εθνικό καθήκον της μητρότητας στο πλαίσιο του δημογραφικού πανικού της δεκαετίας του 1990. Επίσης, είναι σημαντικό εδώ να επικαλεστούμε τη φεμινιστική κριτική στο κοινωνικό κράτος, που είχε βέβαια πολιτικό νόημα την εποχή του κρατικού καπιταλισμού.

5. Προφανώς και δεν πρέπει να υποτιμάται η πολιτική σημασία των νομοθετικών εκείνων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, επίγονοι των οποίων είναι η πρόσφατη (αν και καθυστερημένη) κύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών, αλλά και η νομική αναγνώριση της ομόφυλης συντροφικότητας και η νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. Άλλωστε, η οριζοντιότητα της κριτικής εναντίον αυτών των πρόσφατων νομοθετικών πρωτοβουλιών είναι εύγλωττη: από τη μια πλευρά ο κοινωνικός συντηρητισμός και η εδραιωμένη ομοφοβία της Δεξιάς και της ακροδεξιάς, και από την άλλη η πάγια θέση τμημάτων της Αριστεράς ότι οι αλλαγές αυτές δεν αποτελούν παρά όψεις του νεοφιλελεύθερου ατομικισμού και οι διεκδικήσεις τους υπονομεύουν την –μία και μοναδική– προτεραιότητα της ταξικής πάλης.

εγχείρημα απονομιμοποίησης της πατριαρχικής “φυσικής τάξης πραγμάτων”, την ίδια στιγμή που διεκδικούσε, για παράδειγμα, τη ριζική αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, το αυτόνομο γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα της Μεταπολίτευσης καλλιεργούσε την επίγνωση ότι η νομική ισότητα δεν εξασφαλίζει από μόνη της την εν τοις πράγμασι ανατροπή του “νόμου” του ηγεμονικού ανδρισμού και της ετεροκανονικότητας. Άλλωστε, κάθε θεσμική μεταρρύθμιση συνδεόταν με διαδρομές συλλογικής δουλειάς και κινηματικής δράσης: η αποποινικοποίηση της έκτρωσης, για παράδειγμα, θεσμοθετήθηκε μετά από την επίμονη κινητοποίηση αυτόνομων γυναικείων ομάδων, όπως η δημοσίευση κειμένου με 500 υπογραφές γυναικών που δήλωναν ότι είχαν κάνει έκτρωση, η οποία επέφερε την άσκηση δίωξης εναντίον κάποιων από τις υπογράφουσες. Το αν και πώς η γυναικεία οργάνωση του κυβερνώντος τότε ΠΑΣΟΚ (Ένωση Γυναικών Ελλάδας - ΕΓΕ) συνέβαλε σε –ή οικειοποιήθηκε– αυτή τη θεσμική μεταρρύθμιση αποτέλεσε αντικείμενο σφοδρών κριτικών συζητήσεων στους κινηματικούς χώρους της εποχής. Γι’ αυτό το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα επέμενε σε μια πολιτική κινητοποίηση για την αναδιοργάνωση των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων, αντιστεκόμενο στην ενσωμάτωση του λόγου και των διεκδικήσεων του σε έναν *κρατικό φεμινισμό*.⁶ Αυτή η πολιτική κινητοποίηση έγκειται σε παρεμβάσεις, συγκρούσεις και αντιστάσεις που υπερβαίνουν το θεσμικό επίπεδο.

Όλα αυτά τα μεθοδολογικά ερωτήματα, πεδία διαφωνίας και ιδιώματα διεκδίκησης συνθέτουν ένα πυκνό αρχείο φεμινιστικής πράξης. Καθώς αναδιφούμε σήμερα τις διαδρομές του φεμινισμού από τη Μεταπολίτευση και μετά, δεν μπορούμε παρά να ανατρέξουμε στην πρόσφατη φεμινιστική θεωρία που έχει σφυρηλατήσει ένα μέλημα για την πολιτική σημασία του αρχείου στη σύνδεσή του με την ετερόδοξη συλλογική μνήμη και τις εξεγερμένες υπεξούσιες γνώσεις.⁷ Στο πλαίσιο αυτό, το αρχείο νοείται όχι ως χώρος-αποθετήριο συντήρησης, διατήρησης ή μνημειοποίησης, αλλά ως ενεργή, αναστοχαστική και αντιστασιακή συλλογική ανταπόκριση στις σύνθετες απαιτήσεις του ιστορι-

6. Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα* (Αθήνα, Κατάρτι, 2000).

7. Βλ. ενδεικτικά: Kate Eichhorn, *The Archival Turn in Feminism. Outrage in Order* (Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 2013)· Ann Cvetkovich, *An Archive of Feelings. Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Culture* (Ντάραμ, Duke University Press, 2003).

κού γίγνεσθαι και στις εμπεδωμένες (πλην όμως ιστορικά και ιστοριογραφικά παραγνωρισμένες) αντιξοότητες του σεξισμού, της ετερο-πατριαρχίας, της ομοφοβίας/τρανσφοβίας και του ρατσισμού. Μια τέτοια θεώρηση του φεμινιστικού αρχείου στέκεται κριτικά απέναντι σε ευθύγραμμες διαγενεακές αφηγήσεις με όρους διαδοχής, νοσταλγίας, ατυχούς κληρονομιάς ή οιδιπόδειας αντικατάστασης.

Ο φεμινισμός ως εμμενής κριτική και ριζοσπαστικοποίηση της δημοκρατίας

Το διαρκές επίδικο της πολιτικοποίησης του *γυναικείου* ως πεδίου κριτικής των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων υπήρξε καταλυτικό στην επιδραστική δυναμική ενός κινήματος που κλόνισε τις κατεστημένες ανδροκρατικές βεβαιότητες και προδιαγραφές της ίδιας της δημοκρατικής πολιτικής και πολιτειότητας. Γι' αυτό δεν νοείται ιστορικοποίηση της Μεταπολίτευσης χωρίς αποτίμηση του καθοριστικού ρόλου που έπαιξε το φεμινιστικό κίνημα ως εμμενής κριτική της φιλελεύθερης δημοκρατίας και ταυτόχρονα ως αίτημα ριζοσπαστικοποίησής της. Με αυτή την έννοια, το μεταπολιτευτικό αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα ήταν ο φορέας του αιτήματος για μια πραγματική μεταπολίτευση. Ήταν η διαρκής υπενθύμιση ότι η αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός δεν εξάρθρωναν αυτόματα τις συντηρητικές, πατριαρχικές δομές πολιτειότητας, ενσωματότητας, συγγένειας και εθνικής ταυτότητας. Ήταν η κριτική διαμαρτυρία για την ποιότητα της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας, στο πλαίσιο της οποίας οι έμφυλες υποκειμενικότητες που δεν ευθυγραμμίζονταν με το τρίπτυχο «Πατρίς - Θρησκεία - Οικογένεια» παρέμεναν στον γύψο. Έτσι κάπως εξηγείται το ότι η φεμινιστική εξέγερση της Μεταπολίτευσης, που προετοιμάστηκε κατά τα τελευταία χρόνια της χούντας, αντιμετωπίστηκε σαν εσωτερικός εχθρός: ξενόφερτη, αλλόκοτη, επικίνδυνη. Έτσι αντιμετωπίστηκαν στον κυρίαρχο δημόσιο λόγο η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών που ιδρύθηκε το 1975, καθώς και η πλειάδα φεμινιστικών συλλογικοτήτων που δημιουργήθηκαν, μετά τη διάλυσή της, σε πανεπιστημιακές σχολές και γειτονίες: ομάδες εστιασμένες σε διάφορες θεματικές όψεις της φεμινιστικής δράσης, ομάδες λεσβιακές, εκδοτικές κτλ. Στις γυναίκες που συμμετείχαν σ' αυτές τις ομάδες επιφυλασσόταν συχνά μια στιγματισμένη ταυτότητα, ανοιχτή στην απαξίωση, την υποτίμηση ή και στη χλευαστική περιφρόνηση.

Η ριζοσπαστική δυναμική του μεταπολιτευτικού φεμινιστικού κινήματος, με την αυτόνομη δέσμευσή του αλλά και τη σαφή, αν και συχνά κριτική, αναφορά του στην Αριστερά, έτσι όπως απεικονίστηκε στις πολύμορφες γυναικείες συλλογικότητες, την εκδοτική δραστηριότητα, τη θεωρητική δουλειά και τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις που επέφερε, και έτσι όπως συμπυκνώθηκε στις διεκδικήσεις για πολιτική ισότητα, αυτοδιάθεση του γυναικείου σώματος, οικειοποίηση του δημόσιου χώρου, πολιτικοποίηση του «προσωπικού» και σεξουαλικότητα χωρίς σεξισμό, έχει αφήσει ένα ισχυρό πολιτικό και πολιτισμικό αποτύπωμα με διαρκείς απηχήσεις στην ιστορία του παρόντος. Αυτό το αποτύπωμα έχει να κάνει με ένα ερώτημα που παραμένει σήμερα κρίσιμο και αφορά τον κριτικό αναστοχασμό της δημοκρατίας: πώς κινητοποιούμε, ξανά και ξανά, ένα ριζοσπαστικό αίτημα ισότητας και ελευθερίας στην καρδιά της δημοκρατίας. Ως οργανωτική αρχή του πολιτικού, που προσδιορίζει ποιες μορφές ζωής αναγνωρίζονται και πιστοποιούνται πολιτικά, το καθεστώς της “ιδιότητας του πολίτη” διέπεται από έμφυλες, σεξουαλικές, φυλετικές, εθνικές και ταξικές αντινομίες του ανήκειν. Όπως όμως μας δίδαξε η ιστορία των φεμινιστικών κινημάτων, την ίδια στιγμή που τίθενται οι κυρίαρχες προϋποθέσεις του δημοκρατικού ανήκειν, γίνονται και αντικείμενο αντιδικίας και αντίστασης.

Στις σελίδες των περιοδικών *Σκούπα*, *Η Λάβρυς*, *Δίνη* και *Κατίνα*, στην παραγωγή της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών, αλλά και στις δημόσιες δράσεις και τα ανατρεπτικά συνθήματα του μεταπολιτευτικού αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος («Γυναίκες, να κάνουμε το φόβο μας εξέγερση», «Έξω οι νόμοι από το κορμί μας», «Δεν είμαι του πατρός μου, δεν είμαι του ανδρός μου, είμαι ο εαυτός μου», «Δεν εορτάζουμε, δεν δεχόμεθα επισκέψεις» (για την Παγκόσμια Μέρα της Γυναίκας, 8 Μάρτη), «Γυναίκα χωρίς άντρα, ψάρι χωρίς ποδήλατο»), βρίσκουμε την κριτική αναπραγμάτευση των συνθηκών του σεξισμού, του ανδροκεντρισμού και της υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας, μέσω των οποίων το φύλο καθίσταται πεδίο βίαιης πειθάρχησης και τραυματισμού, αλλά και συλλογικής διεκδίκησης ισότητας και ελευθερίας. Εκείνη η πρωτοποριακή εκδοτική και θεωρητική δραστηριότητα μας προετοίμασε για τους λόγους και τις σιωπές που αργότερα θα ανακαλούνταν ή θα εγγράφονταν εκ νέου στο πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρίας και των Σπουδών Φύλου. Μας προετοίμασε, ακόμη, και ως προς το οργανωτικό πολιτικό ερώτημα: Πώς αντιστεκόμαστε στη θεσμοθέτηση, συμμετέχοντας στους θεσμούς; Πώς αγωνιζόμαστε για να έχει η μελέτη του φύλου μια “θέση” στο πανεπιστήμιο, χωρίς όμως να μείνει “στη θέση της” και να μετατραπεί σε ένα ακόμη ακαδημαϊκό πεδίο, αφήνοντας

άθικτες τις θεσμοθετημένες δομές προνομίου και εξουσίας (αποικιοκρατικής, αστικής, ετερο-πατριαρχικής) που διέπουν την πολιτική και την οικονομία της (ακαδημαϊκής) γνώσης; Το ζητούμενο των σπουδών φύλου, όπως και ευρύτερα του φεμινιστικού κινήματος, είναι να επινοηθούν και νέες μέθοδοι παραγωγής της γνώσης και της επιθυμίας, να αναδυθούν νέα φαντασιακά πολιτικής σκέψης και δράσης.

Αντι-φεμινισμός και αντι-δημοκρατία

Η σημερινή βαθιά δυσφορία απέναντι στον φεμινισμό, στην άρρηκτη συνάφειά της με την ατζέντα του κοινωνικού και φυλετικού ρατσισμού, είναι συστατική όψη του λόγου της αντι-Μεταπολίτευσης και της μεταδημοκρατίας». Η ενοχοποίηση του φεμινισμού έχει υπάρξει κεντρικό μοτίβο στην ιστορία του κοινωνικού συντηρητισμού στην Ελλάδα. Κατά την περίοδο της χούντας βρήκε την απόλυτη έκφρασή του το περιβόητο σύνθημα «Πατρίς - Θρησκεία - Οικογένεια», που συνόψιζε τις προϋποθέσεις τις οποίες έπρεπε να πληροί ο “νομιμόφρων” υπήκοος σύμφωνα με την ιδεολογία της εθνοφροσύνης και της μετεμφυλιακής Δεξιάς.⁸ Η λογική του “γύψου” επιστρατεύτηκε για να κανοναρχήσει την εθνική ομοθυμία του πληθυσμού περιχαράκώνοντάς την, με οριοθετήσεις βιολογικού τύπου, από τα κάθε λογής “ξένα σώματα”. Εμμένοντας σ’ αυτή την παράδοση, η νόρμα της εθνοφυλετικής καθαρότητας, που περιφρουρείται μέσω της πολεμικής αρρενωπότητας και της υποτελούς μητρικής θηλυκότητας, είναι η θεμελιώδης αξίωση από την οποία εμφορείται η ιδεολογία της νεοναζιστικής οργάνωσης που δηλητηριάζει ακόμη τον πολιτικό βίο αυτής της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό, καλούμαστε να αναστοχαστούμε γύρω από τη λανθάνουσα αλλά επίμονη κληρονομιά της χούντας στο νεοελληνικό φαντασιακό, όπως αυτή συνδέεται ρητά ή υπόρρητα με τις ανθεκτικές κοινωνικές, πολιτισμικές και ιδεολογικές νόρμες (πατριαρχικές, εθνικιστικές, σεξιστικές και ομοφοβικές) που διέπουν τη μεταπολιτευτική νεοελληνική κοινωνία.

Καθώς ιχνηλατούμε τη μετάβαση στη δημοκρατία σήμερα –υπό το πρίσμα της διεθνούς καπιταλιστικής κρίσης και της ανόδου και κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης του νεοναζισμού– το ζήτημα του τέλους της δικτατορίας

8. Έφη Γαζή, *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια. Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930)* (Αθήνα, Πόλις, 2011).

τίθεται και ως ερώτημα για τους αδιόρατους, άτυπους, επίμονους τρόπους με τους οποίους πλευρές της επιβιώνουν. Είναι τελεσίδικα νεκρή η ιδεολογία της χούντας; Πώς επιβιώνει μέσα στα διάχυτα ανθεκτικά της υπολείμματα και πώς στοιχειώνει το παρόν του πολιτικού σώματος; Οι αδιαμφισβήτητες κατακτημένες ασυνέχειες της σημερινής αστικής δημοκρατίας προς τη δικτατορία δεν πρέπει να επισκιάζουν τις επιβιώσεις και αναβιώσεις, τις μεταλλάξεις και τις κληρονομίες της δικτατορίας. Το φεμινιστικό κίνημα, σε συμμαχία με άλλα κοινωνικά κινήματα, δεν μπορεί παρά να εμπλέκεται ενεργά σε έναν συνεχή αγώνα ενάντια στις συνθήκες που καθιστούν αυτή την κληρονομιά ενεργή. Στο όνομα του “δυνάμει” της δημοκρατίας, της δημοκρατίας που δεν υπάρχει ακόμη, αγωνίζεται ενάντια στις συνθήκες που μετατρέπουν τον φασισμό σε “κοινοτοπία”, ακόμη και στις συνθήκες της Μεταπολίτευσης.

Σε ένα διεθνές πλαίσιο ανόδου της ακροδεξιάς και του νεοναζισμού, ο φεμινισμός ξαναγίνεται επικίνδυνος, όπως φαίνεται στην αντιφεμινιστική ατζέντα του Τραμπ, ή όπως φάνηκε πρόσφατα στην επίθεση ενός νεοφασιστικού, εθνικιστικού και θρησκόληπτου όχλου, που κραύγαζε «Κάψτε τη μάγισσα» και συνθήματα εναντίον της “διαβολικής ιδεολογίας του φύλου”, ενώ έκαιγε ομοιώματα της Τζούντιθ Μπάτλερ (Judith Butler), έξω από το πανεπιστήμιο όπου θα μιλούσε, στο Σάο Πάολο της Βραζιλίας.

Υπάρχει όμως, δυστυχώς, και αριστερών καταβολών ενοχοποίηση του φεμινισμού, και όχι μόνο στην Ελλάδα. Ο Αλμπέρτο Γκαρθόν (Alberto Garzón), συντονιστής της Ενωμένης Αριστεράς της Ισπανίας, υποστήριξε σε συνέντευξή του ότι ένας από τους κύριους λόγους της περιορισμένης απήχησης της Αριστεράς στα θύματα της λιτότητας (με αποτέλεσμα την άνοδο της ακροδεξιάς στην Ευρώπη) είναι η στροφή της Αριστεράς στον φεμινισμό (και την οικολογία), την οποία και περιέγραψε μεν ως «απολύτως αναγκαία», αλλά σημείωσε ότι έγινε με τίμημα την «εγκατάλειψη της καθημερινής και υλικής εμπειρίας των λαϊκών τάξεων».⁹ Το διαχρονικό μοτίβο που θέλει την Αριστερά να ασχολείται με τα δεινά της εργατικής τάξης (νοούμενης ως λευκής και ανδρικής), αντί με “δευτερεύουσας σημασίας” θέματα, μοιάζει να συνάδει με το πνεύμα γενικευμένης συντηρητικοποίησης, από το οποίο δεν εξαιρούνται ούτε οι πολιτικές δυνάμεις που δεσμεύονται για την αλλαγή των κατεστημένων δομών.

9. Συνέντευξη του Αλμπέρτο Γκαρθόν, μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου, *Η Εποχή*, 1 Ιανουαρίου 2017.

Απέναντι και ενάντια στη νεοσυντηρητική ιδεολογία της μεταδημοκρατίας, η φεμινιστική θεωρία και πολιτική, στη διαλεκτική της συνύφανση με την αντιρατσιστική, αντιεθνικιστική, κούιρ, αντιαποικιακή και αντινεοφιλελεύθερη κριτική, ενεργοποιεί εκ νέου την επαναστατική δυναμική της δημοκρατίας και της ισοελευθερίας. Εμπλέκεται στην παραγωγή μιας κριτικής γνώσης σχετικά με τους τρόπους μέσω των οποίων η έμφυλη ιεραρχία και η αναπαραγωγική ετεροκανονικότητα δεν αποτελούν δευτερεύουσες διαστάσεις, αλλά θεμελιώδεις νόρμες του παγκόσμιου καπιταλισμού και του οργανωμένου ρατσισμού. Συνιστά, έτσι, μια διαρκή κριτική στις ιεραρχίες που δομούν το ίδιο το πεδίο του πολιτικού, αφού θέτει τα ερωτήματα: Ποιος/α ανήκει στην πολιτική κοινότητα και υπό ποιους όρους, ποιο υποκείμενο λογίζεται ως υποκείμενο-πολίτης; Αλλά και πώς επιτελείται η πολιτική πέρα από την εμβέλεια “του πολίτη”; Σε τι είδους εξαιρέσεις θεμελιώνεται ο αντιπροσωπευτικός θεσμός και τι λογίζεται, κάθε φορά, ως αντιπροσωπευτικό και αντιπροσωπεύσιμο στην τυπική δημοκρατία; Και, επίσης, πώς τα εκτοπισμένα και αποκλεισμένα έμφυλα υποκείμενα αξιώνουν συμμετοχή στο πολιτικό εν γένει και στο σύστημα πολιτικής αντιπροσώπευσης, χωρίς να αναπαράγουν τις νόρμες που τα έχουν εξορίσει από αυτό, όπως την ιεραρχική, δυαδική δομή του φύλου;¹⁰

Για μια φεμινιστική αποδόμηση του κυρίαρχου υποκειμένου της πολιτικής

Τα παραπάνω ερωτήματα αντικατοπτρίζουν μια ευρύτερη θεωρητικοπολιτική συζήτηση που έχει απασχολήσει –με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικούς τόνους– τους φεμινισμούς της Μεταπολίτευσης. Πρόκειται για μια συζήτηση που αφορά το δημιουργικό παράδοξο του φεμινισμού, για να επικαλεστώ τη διατύπωση της Τζόαν Σκοτ (Joan Scott):¹¹ ο φεμινισμός, ως κριτική θεωρία και πολιτική πράξη, θέτει ως παράμετρο κοινωνικής ερμηνείας την *έμφυλη διαφορά*, ενώ ταυτόχρονα κατατείνει στην αποδόμηση του διχοτομημένου φύλου ως μέσου κοινωνικής ιεράρχησης, διάκρισης και καταπίεσης. Αυτή η διαλεκτική σχέση με το ίδιο το αντικείμενο της φεμινιστικής κριτικής συνι-

10. Βλ. και Βαρίκα (σημ. 6). Επίσης, Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα* (Αθήνα, Σαββάλας, 2002).

11. Joan Wallach Scott, *Only Paradoxes to Offer. French Feminists and the Rights of Man* (Βοστόνη, Harvard University Press, 1997).

στά την πολιτική και γνωσιακή δυναμική της φεμινιστικής θεωρίας: το ότι δεν εργαζόμαστε δηλαδή για το αντικείμενό μας –με την ολική, λειτουργιστική έννοια– αλλά μαζί με αυτό και πέρα από αυτό. Το ότι μετατρέπουμε την υποτιθέμενη οντολογική προϋπόθεση της μελέτης και της πολιτικής μας σε ανοιχτό κριτικό σημαίνον, σε ερευνητικό ερώτημα και διαρκές διακύβευμα. Η κριτική, ως διανοητική και ενσώματη πολιτική πρακτική που στερεί τις νόρμες από τη «φυσική» τους θεμελίωση, βρίσκεται στο επίκεντρο αυτής της φεμινιστικής θεωρίας που οδηγεί το φύλο πέρα από το φύλο – δηλαδή πέρα από την κανονικοποίηση της δυαδικής δομής του φύλου.

Από δω εμπνέεται και ο τίτλος του κειμένου αυτού, που, μέσω της αναφοράς στο βιβλίο της Ντενίς Ράιλι (Denise Riley) *Am I That Name?*,¹² σηματοδοτεί την αμφισημία και ενδεχομενικότητα της κατηγορίας *γυναίκες* όχι ως ανασταλτική αλλά ως απαραίτητη συνθήκη της φεμινιστικής πολιτικής δράσης. Απηχώντας την ιστορική ομιλία «Δεν είμαι γυναίκα εγώ;», που εκφώνησε η πρώτη σκλάβη Σοτζούρνερ Τρουθ (Sojourner Truth, δηλαδή Παρεπιδημούσα Αλήθεια), στη Συνέλευση για τη Γυναικεία Ψήφο στο Άκρον του Οχάιο το 1851, αναγνωρίζει και ενεργοποιεί μια γενεαλογία φεμινιστικών επεξεργασιών στο πλαίσιο των οποίων οι διεκδικήσεις του αυτοπροσδιορισμού υπό το όνομα *γυναίκες* συνδέθηκαν ιστορικά με την αμφισβήτηση των μονολιθικών κατασκευών της γυναικείας ταυτότητας – και των σεξιστικών φαντασιώσεων για το σε τι συνίσταται η γυναικεία ταυτότητα. Το μαύρο κορμί της Σοτζούρνερ Τρουθ δεν ταίριαζε με την εύθραυστη εικόνα της *αληθινής γυναίκας*, κάνοντας έναν ακροατή –λευκό προβοκάτορα κατά της γυναικείας ψήφου– να την προκαλέσει να δείξει το στήθος της, για να αποδείξει ότι είναι γυναίκα. Αναλαμβάνοντας τον έλεγχο της γλώσσας και του κορμιού της, έδειξε τα γεροδεμένα της μπράτσα, αντί να παραδοθεί στην έμφυλα –φυλετικά και ταξικά– εδραιωμένη ανατομική ηδονοβλεψία των μέσων του 19ου αιώνα. Η «ανέστια και χωρίς κύριο όνομα» μαύρη γυναίκα που μιλά δημόσια υπέρ του φεμινισμού και κατά της δουλείας αντιτείνει την αναστοχαστική επιτελεσματικότητα της διαφοράς, εκείνης που εμπνέεται από τον ιστορικό εκτοπισμό ονομάτων και σωμάτων.¹³ Η ρητορική ερώτηση «Δεν είμαι γυναίκα εγώ;» –μέσω

12. Denise Riley, “Am I That Name?”. *Feminism and the Category of “Women” in History* (Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 1988).

13. Donna Haraway, «Ecce homo, Ain’t (Ar’n’t) I a Woman, και ανίδιες/ανιδιοποιημένες άλλες: Ο άνθρωπος σε μετα-ανθρωπιστικό τοπίο», μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου,

μιας γραμματικής που αποσταθεροποιεί τη βεβαιότητα της διάκρισης ανάμεσα στην καταφατική, ερωτηματική και αποφατική διατύπωση του αυτοπροσδιορισμού– ενσαρκώνει μια απείθαρχη παραδοξότητα ως προς την ασημάδευτη κυριαρχική καθολικότητα του νεωτερικού λευκού πατριαρχικού λόγου. Από τη θέση ενός υποκειμένου που διεκδικεί να υφίσταται χωρίς να διατίθεται, φέρνει στον δημόσιο λόγο μια άλλη γυναίκα –μαρκαρισμένη και επικίνδυνη («ανοίκεια και μη οικειοποιημένη», μας λέει η Ντόνα Χάραγουεϊ [Donna Haraway])–, κι έτσι εκφέρει τις ανατρεπτικές δυνατότητες που προκύπτουν όταν η πολιτική της φυλής και της τάξης περιπλέκουν την κατηγορία του φύλου, παράγοντας τη δυνατότητα για την κριτική αποσυναρμολόγηση της κυριαρχικής υποκειμενικότητας.

Φεμινισμοί στα κύματα:

Από το γυναικείο κίνημα της Μεταπολίτευσης στην αναταραχή φύλου

Το “γυναικείο” των γυναικείων ομάδων που συνέθεσαν τους φεμινισμούς της Μεταπολίτευσης δεν ανάγεται απλώς σε ένα συνώνυμο της ουσιολογικής κατηγορίας *γυναίκες*. Δεν ήταν ούτε ενιαίο και ομοιογενές ούτε στατικό και δεδομένο. Σε γενικές γραμμές, δεδομένου του αδύνατου και του απρόσφορου της γενίκευσης, ήταν σημαίνον πολιτικού λόγου και οργάνωσης ενάντια στο σύστημα έμφυλης ιεραρχίας συμπεριλαμβανομένης της κυρίαρχης “θηλυκότητας”. Αυτός ο αναστοχασμός-εν-δράσει στο πεδίο του “να (ξε)γίνεσαι γυναίκα” διόλου δεν μείωσε την πολιτική δραστηριότητα των σώμα-με-σώμα αγώνων των γυναικών. Αντίθετα, ενεργοποίησε διεργασίες που ενέχονται στην ίδια την υπαρξιακή και πολιτική συνθήκη του «να γίνεσαι φεμινίστρια», με όλες τις συνδηλώσεις του αγωνιστικού πολιτικού αυτοπροσδιορισμού αλλά και της οριακότητας ως προς το εθνικό σώμα.

Γι’ αυτή τη γενεαλογία φεμινιστικών επεξεργασιών, όπου η ιστορικότητα, η αστάθεια, η ετερογένεια και η προσωρινότητα του τι λογίζεται *γυναίκα* συνάντησε –μέσα στα “κύματα” της φεμινιστικής θεωρίας και πράξης (πρώτο, δεύτερο, τρίτο κύμα)– την κουίρ και τη μετααποικιακή/αντι-αποικιακή κριτική, η έμφυλη ταυτότητα δεν αποτελεί σταθερό σημαίνον μιας ουσιοκρατικής

στο: Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική* (Αθήνα, νήσος, 2006).

κατηγορίας, αλλά πεδίο για μια ταυτόχρονη ανα-διεκδίκηση και αποδόμηση. Η κατηγορία *γυναίκες* δεν περιγράφει με τρόπο συμπαγή και εξαντλητικό αυτό που “είναι” μια γυναίκα· κι αυτό συμβαίνει τόσο επειδή το φύλο δεν συγκροτείται με συνοχή και συνέχεια σε διαφορετικά ιστορικά και πολιτισμικά συγκείμενα όσο και επειδή αυτό διασταυρώνεται με ιεραρχήσεις που αφορούν τη φυλή, την τάξη, την εθνότητα, τη σεξουαλικότητα, τη γεωπολιτική θέση, την υγεία και την αρτιμέλεια. Γι’ αυτό η φεμινιστική κριτική στις σύγχρονες παγκόσμιες συνθήκες δεν μπορεί παρά να είναι, ταυτόχρονα και αδιάρρηκτα, κριτική του αποικιακού, ρατσιστικού, ομοφοβικού/τρανσφοβικού λόγου.¹⁴

Έτσι, το πολιτικό σημαίνον του φεμινισμού δεν αναφέρεται σε μια εκ των προτέρων δεδομένη και αμετάκλητη ταυτότητα. Δεν κατέχουμε το κατηγορικό σημαίνον *γυναίκα*, μέσω του οποίου εγκαλούμαστε και κάποιες από μας υποκειμενοποιούμε κοινωνικά. Αλλά ούτε κι εκείνο μας κατέχει ή μας περιέχει, αφού είναι καταστατικά ατελές. Άρα, η φεμινιστική πολιτική δεν αφορά μια στατική, συνεκτική και περιγραφική/αναπαραστατική κατηγορία *γυναίκες*, αλλά την επιτελεστική υπόσχεση που φέρει «η ανήσυχη αίσθηση του να στέκεσαι κάτω από ένα σημείο στο οποίο ανήκεις και δεν ανήκεις».¹⁵ Αφορά δηλαδή τις πολιτικές δυνατότητες που φέρει η απο-ταύτιση ως κριτική εμπειρία ενός εκτοπισμένου και έκκεντρου ανήκειν. Και αφορά την ενδεχομενική δυνατότητα του πολιτικού σημαίνοντος να πολιτικοποιεί και να πολιτικοποιείται.

Το διάβημα της έμφυλης επιτελεστικότητας δεν ισοδυναμεί με αποποίηση της έννοιας του υποκειμένου, αλλά με αποδομητική κριτική στην καθολι-

14. Αυτό το αναλυτικό πλαίσιο θεώρησης και πολιτικής κινητοποίησης της διαφοράς –με έμφαση στην αμοιβαία συγκροτησιακή ισχύ του φύλου, της φυλής, της τάξης, της σεξουαλικότητας και του έθνους– έχει ονομαστεί “διαθεματικότητα” (intersectionality). Ωστόσο, έχει αντιπροταθεί από την Τζασμπίρ Πουάρ (Jasbir Puar) η ντελεξιανή ιδέα των “συναρμολογημάτων” (assemblage), στο πλαίσιο της οποίας συνευρίσκονται και αντιπαρατίθενται με τρόπο ασυνεχή και απροσδιόριστο αποκεντρωμένα, ασταθή και συνεχώς-σε-κίνηση σώματα. Η κριτική, εδώ, αφορά τη θεώρηση των διαθεματικών ταυτοτήτων ως απλών προσθετικών συνδυασμών ή παραθέσεων «καθαρών» θέσεων ταυτότητας και ανισότητας. Βλ. Jasbir Puar, «“I Would Rather Be a Cyborg than a Goddess”: Becoming-Intersectional in Assemblage Theory», *philoSOPHIA*, 2, 1 (2012), 49-66.

15. Judith Butler, *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του «φύλου» στο Λόγο*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, εισαγωγή-επιμέλεια Αθηνά Αθανασίου (Αθήνα, Εκκρεμές, 2008, 402 [1η έκδ.: Νέα Υόρκη, Routledge, 1993]).

κευτική εδραίωση του κυρίαρχου υποκειμένου ως ανδρικού, αστικού, λευκού, ετεροκανονικού, αρτιμελούς. Δεν ισοδυναμεί με πολιτική αδρανοποίηση, αλλά με αμφισβήτηση των κατεστημένων όρων της πολιτικής. Από δω απορρέει η μετατόπιση στη γνωσιοθεωρητική πρόσληψη των κατεστημένων κατηγοριών του φύλου που σηματοδότησε η προβληματική της «αναταραχής φύλου»: ¹⁶ μια προβληματική που ασκεί κριτική στην παραγωγή των “γυναικών” ως δεδομένων υποκειμένων του φεμινισμού, αλλά δεν είναι αντιφατική προς τους αγώνες γυναικών και άλλων έκκεντρων έμφυλων υποκειμένων για την κατάκτηση ίσων και ελεύθερων όρων υποκειμενικότητας.

Άλλωστε, ένα από τα μαθήματα της φεμινιστικής θεωρίας είναι ότι η κατάφαση και η κριτική διαφοροποίηση δεν εκλαμβάνονται ως οπωσδήποτε ασύμβατες ποιότητες. Η έννοια του *κύματος*, για παράδειγμα, δεν παραπέμπει σε στεγανές διαγενεακές και γραμμικές –ή, θα έλεγα, “αναπαραγωγικές”– τυπολογίες, αλλά σε μια ρευστή ασύμμετρη χρονικότητα που επιτρέπει να αναδεικνύονται οι εκάστοτε εμφάσεις και κριτικές διεργασίες, χωρίς να αποκλείονται οι επιστροφές, οι επανακωδικοώσεις, οι εκπλήξεις και οι δημιουργικές διαμάχες στα επίπεδα της θεωρίας και της πολιτικής πράξης. Σε αυτή τη λογική του ρευστού και επιτελεστικού αρχείου, οι σύγχρονοι φεμινισμοί μελετούν, ξαναγράφουν, ενσωματώνουν, επαν-οικειοποιούνται κριτικά και εμπνέονται από τους πειραματισμούς, την αυτοοργάνωση και την πολιτική φαντασία του φεμινιστικού κινήματος της δεκαετίας του 1970 και της Μεταπολίτευσης. Ταυτόχρονα, αναζητούν νέες γλώσσες ή και διαφορετικές διατυπώσεις, όπου αυτές της “ισότητας” και της “απελευθέρωσης” δεν επαρκούν για να αποδώσουν τα σημεία των καιρών και να αναμετρηθούν με τη σύγχρονη ανασύνταξη του συντηρητισμού και του φασισμού. Αναζητούν και εξυφαίνουν νέες πολιτικές συμμαχιών και εγκάρσιων συναρμογών, νέα αισθητηριακά και φαντασιακά εναύσματα, τοπικές και διεθνικές μορφές πολιτικής αγωνιστικότητας και πλαίσια κριτικής ανάλυσης και παρέμβασης, που θα εναντιώνονται εξίσου και ταυτόχρονα στον σεξισμό, τον ρατσισμό, την εργασιακή επισφάλεια, τη φτώχεια, την ομοφοβία/τρανσφοβία, τον милитарισμό. Κάποιες από αυτές τις αναζητήσεις είχαν ήδη προετοιμαστεί, προεικονιστεί, τεθεί ή υποτεθεί από τους φεμινισμούς των δεκαετιών του 1970 και του 1980, άλλες επρόκειτο να θεωρηθούν, τα επόμενα χρόνια, άτοπες ή και ανήκουστες.

16. Judith Butler, *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γιώργος Καραμπέλας, εισαγωγή-επιμέλεια Βενετία Καντσά, επίμετρο Αθηνά Αθανασίου (Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009 [1η έκδ.: Νέα Υόρκη, Routledge, 1989]).

Ειδικά στους σκοτεινούς καιρούς που ζούμε (χρησιμοποιώ τον όρο *σκοτεινός* εδώ ως πολιτική κατηγορία, στο πνεύμα της Χάνα Άρεντ [Hannah Arendt]), σε πείσμα του διακηρυγμένου τέλους της ιστορίας, της ιδεολογίας και της θεωρίας, επιμένουμε και στα τρία. Επιμένουμε να σκεφτόμαστε (με) τις συνθετότητές τους, ενάντια στη νεοσυντηρητική επιστημική βία που θέλει τον φεμινισμό ξανά και αιωνίως ξεπερασμένο, ανεπίκαιρο, αναχρονιστικό. Ως φεμινίστριες, όμως, είμαστε ταυτόχρονα εντός και εκτός χρόνου. Δεν θέλουμε –αλλά ούτε και μπορούμε– να γίνουμε μόδα, γιατί διεκδικούμε άλλες, απείθαρχες και ανήσυχες χρονικότητες. Για μας, η θεωρία δεν είναι πολυτέλεια. Δεν είναι το αφηρημένο και υσιπετές υποκατάστατο της εμπειρίας, ούτε η καθυστέρηση ή η ματαίωση της πολιτικής πράξης.

Εμείς δεν έχουμε την πολυτέλεια να *μην* κάνουμε θεωρία. Αυτή η θεωρία είναι στοχαστική, βιωμένη και ενσώματη κριτική εργασία και πολιτική πράξη, ταυτόχρονα γειωμένη και ουτοπική, που γίνεται πόρος από όπου αντλούν κουράγιο όσες και όσοι φαντάζονται ένα διαφορετικό μέλλον διασχίζοντας τα καθεστώτα της νομιμοποιημένης βίας. Είναι η διαρκής και ατέλευτη κριτική εργασία για ένα ανοικτό ιστορικό αιτούμενο με επαναστατικό ορίζοντα.